

UOT 94(479.24)

**ERKƏN XİLAFƏT DÖVRÜNDƏ YAŞAMIŞ
AZƏRBAYCANLI ALİMLƏR (VII-X ƏSRLƏR)**

Şahlar Şahbaz oğlu Şərifov
AMEA A.A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutu
shahlarsharifov@gmail.com

Açar sözlər: *əl-Azərbaycani, əl-Bərzəi, ət-Tiflisi, əl-Bərdici, əl-Varsani, əd-Dərbəndi, əd-Dəbili, əz-Zəncani*

**AZƏRBAYDŽANSKİE UČENİYE, KOTORİE ŽİLİ VO VREMYA
RANNEGO XALİFATA (VII-X BB.)**

Шахлар Шарифов

Ключевые слова: *аль-Азербайджани, аль-Барзай, аль-Тифлиси, аль-Бардиджи, аль-Варсани, ад-Дарбанди, ад-Дабилы, аз-Занджани*

Исламская наука прошла разные и очень сложные ступени развития. Одной из сложнейших ступеней являются средние века. Эта статья посвящена ученым хадисоведам Азербайджана. Они внесли огромный вклад в развитие науки о хадисах. В статье вы можете увидеть список этих ученых-хадисоведов. Также в статье приводятся данные об обменах ученых, их датах рождения и смерти, о местах их проживания, об их характерных чертах.

Таким образом, азербайджанские ученые внесли весомый вклад в развитие мусульманской культуры и религии, оставив наследие, не утратившее значение в мировой исторической науке до наших дней.

**AZERBAIJANI SCHOLARS WHO LIVED DURING
THE EARLY CALIPHATE (VII-X CENTURIES)**

Shahlar Sharifov

Keywords: *al-Azerbaijani, al-Barzahi, at-Tiflisi, al-Bardiji, al-Warsani,*

ad-Darbandi, ad-Dabili, az-Zanjani

If we analyze the development of Islamic sciences, one can see that they have passed various and very difficult steps of development. One was necessary to show the events objectively. This article about of Azerbaijan hadyith scientists. They described the hadyith terms in their scientific work. We can see from the title of this article it was written to acquaint the scientist of hafiz in branches hadis. Not with standing in this article name their date of birth and deaths place of residence, nature of scientists are given.

Thus, the Azerbaijan scientists played an important role to the Muslim culture and religion and left their heritage still preserving its great importance in the world historic science.

Azərbaycan xilafət tərəfindən işğal olunduqdan sonra geniş coğrafiyada yayılan islam mədəniyyəti tərəqqi və inkişafda əsas rol oynadı, ticarət genişləndi, yeni şəhərlər yarandı. Bu şəhərlərdə mədəniyyətlə yanaşı maarif sahəsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Ərəblərin hakim olduğu ərazilərdə İslam dini ilə birlikdə ərəb dili də dinin rəsmi dili kimi təbliğ olunurdu. Bütün mədrəsələrdə dərslərin ərəbcə keçirilməsi, dövlət idarələrində ərəblərin işləməsi, dini ayinlərin ərəbcə icra olunmasının qanuniləşdirilməsi və s. kimi mühüm amillərin təsiri altında bu dil İslam dininin yayıldığı ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın siyasi, ictimai və mədəni həyatında əsas yer tuturdu.

Məqalədə erkən xilafət dövründə (VII-X əsrlər) yaşamış azərbaycanlı alimlər haqqında məlumat verilir. Mənbələri araşdırdıqdan sonra aşağıdakı azərbaycanlı alimlərin adlarını ortaya qoymaq mümkün olmuşdur.

a) Musa Şəhəvat

Musa Şəhəvat haqqında orta əsr ərəb mənbələrində məlumat verilməsinə baxmayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində onun yalnız adı qeyd olunub. Atasının adı barədə müxtəlif fikirlər mövcud olsa da, Əbul-Fərəc əl-İsfəhaniyə görə, Bəşşar olmuşdur. Künyəsi isə Əbu Məhəmməddir [8, III, s.229].

Mənbələrdə Musa Şəhəvatın şeirlərindən gətirilən parçalardan və onlara yazılan izahlardan aydın olur ki, şair Mədinənin qazisi Əbu Bəkr ibn Əbdürrəhmanı həcv etmişdir. Əbu Bəkr ibn Əbdürrəhman xəlifə Hişam ibn Əbdülməlikin (724-743) zamanında Mədinənin valisi Xalid ibn Əbdülməlik (732-736) tərəfindən qazi təyin olunmuş, eyni zamanda, Əbu Bəkrdən sonra şəhərin qazisi seçilən Səid ibn Süleymanı öz şeirlərində tərifləmişdir [8, III, s.229, 236]. Qeyd edilənlər əsasında demək olar ki, şair VIII əsrin otuzuncu illərində sağ imiş və bədii yaradıcılığını davam etdirmiş.

Əməvi xəlifəsi Süleyman ibn Əbdülməlikin (715-717) dövründə şöhrəti daha da artan Musa Şəhəvat tez-tez xəlifə Süleymanın sarayına gedib, şeirlərini ona oxuyarmış [16, II, s.194].

Onun ən məşhur şeiri əmir Səid ibn Xalid ibn Abdullah ibn Xalid ibn Əsid haqqında yazdığı mədhdir. Bu şeir Yaqut əl-Həməvi tərəfindən qeyd edilmişdir [16, II, s.194].

Musa Şəhəvatın həcvindən qəzəblənən Səid ibn Xalid əl-Osməni xəlifə Süleymana şikayət etdikdə şair öz şeirinin mənasını belə izah edir: “Onların həm adları, həm də atalarının adları eyni olduğu üçün, şeirimizin düzgün başa düşülməyəcəyindən qorxaraq, analarına görə fərqləndirdim. Əmisi oğlunu mədh etməyim isə Səid əl-Osməni qəzəbləndirmişdir”. Verilən cavabdan heyrətlənən xəlifə Süleyman “Sənin onu həcv etməyin məna aydın olsa da, bunun üçün bir dəlil tapa bilmirəm” – deyərək şairi azad etmişdir [8, III, s.230-233].

Musa Şəhəvatın əldə olunan şeirləri göstərir ki, o, öz dövrünün bir sıra aktual problemlərinə toxunmuş, xüsusən, ədalətsiz qazi və valilərə amansız düşmən olmuşdur. Bu səbəbdən də qazilər fürsət düşən kimi şairdən intiqam almağa çalışmışlar. Mədinənin hakimi Xalid ibn Əbdülməlik tərəfindən şəhərə qazi təyin edilən Əbu Bəkr ibn Əbdürrəhman, Musa Şəhəvat haqqında əsassız hökm çıxardıqda, şair onu kəskin satira atəşinə tutaraq, onun timsalında bütün hakimləri tənqid etmişdir [8, III, s.236].

Şairlərə qarşı mənfi münasibət bəsləyən Mədinə valisi Səid ibn İbrahim də qəddarlığına görə Musa Şəhəvat tərəfindən tənqid olunmuşdur [8, III, s.237]. Ədalətin, haqqın böyük gücünə inanan şair zülmkar şairlərə lənət yağdırdığı kimi, insafli qazilər də mədh etməkdən çəkinməmişdir [8, III, s.235].

b) İsmayıl ibn Yəsər

İsmayıl ibn Yəsər barəsində mənbələrdə ziddiyyətli fikirlər mövcuddur. Əbul-Fərəc əl-İsfəhani şairin atasının “igid bir əsir” olduğunu qeyd edir [8, IV, s.120]. Əl-Mərzubani isə İsmayıl ibn Yəsərin kufəli bir əsirin oğlu olduğunu yazır [10, s.50]. Məhəmməd ibn İmran əl-Mərzubanidən (890-988) və əl-İsfəhanidən (897-966) təxminən 70 il əvvəl Kufədə anadan olmuş İbn Quteybə isə (828-889) İsmayıl ibn Yəsərin əslən Azərbaycandan olduğunu söyləyir [9, s.481].

Doğum tarixi haqqında mənbələrdə heç bir məlumat verilməsə də, İbn Quteybə və əl-Mərzubani şairin Mədinə şəhərində doğulduğunu qeyd etmişdir [9, s.481; 10, 50]. Əbul-Fərəc İsfəhaniyə görə, Əbdülməlik ibn Mərvan (685-705) xəlifə olduqdan sonra İsmayıl ibn Yəsər Urvə ibn Zübeyr ilə birlikdə onun sarayına getmiş, ona və ondan sonrakı xəlifələrə mədhlər yazmışdır [8, IV, s.118]. Əl-İsfəhaninin qeydlərindən İsmayıl ibn Yəsərin artıq 685-ci ildə məşhur bir şair olduğu anlaşılır. İsmayılın atası qadınlar üçün bəzək şeyləri satdığına görə ona ən-Nisai künyəsi verilmişdir [8, IV, s.118]. Əl-Mərzubani

İsmayılın qardaşlarından Süleyman və Məhəmmədin adını çəkir [10, s.52]. Əbul-Fərəc isə şairin birinci qardaşının adının İbrahim olduğunu qeyd edir [8, IV, s.120]. İsmayılın oğluna gəldikdə isə, “Əğani”də İbrahim olaraq qeyd olunur [8, IV, s.126].

İsmayıl ibn Yəsar Əməvilərin sonuncu xəlifəsi II Mərvanın (744-749) hakimiyyətinin sonlarında vəfat etmişdir [8, IV, s.118, 124].

İsmayıl ibn Yəsarın yaradıcılıq istiqaməti onun siyasi fəaliyyəti, dünya görüşü ilə sıx əlaqəlidir. Musa Şəhəvatdan fərqli olaraq, ömrü boyu ərəb hegomonluğuna qarşı çıxmış, qələmini əsarət altına alınmış xalqların mənlilik heysiyyətinin qorunmasına sərf etmişdir.

İsmayıl ibn Yəsarın bizə gəlib çatan mərsiyyələrindən biri yaxın dostu və hamisi Urvə ibn Zübeyrin oğlu Məhəmmədə həsr edilmişdir [8, IV, s.123].

Xəlifə Əbdülməlik ona qarşı qiyam qaldırmış Abdullah ibn Zübeyri məğlub etdikdən sonra onun tərəfdarlarına amansız divan tutmağa başlayır. Əməvilərə qarşı vuruşmuş İsmayılı da ağır cəza gözləyirdi. İsmayıl xəlifənin ona qarşı olan qəzəbini aradan qaldırmaq məqsədilə kiçik bir mədhiyyə yazıb, saraya daxil olur. Şərəfinə yazılan mədhiyyəni dinləyən xəlifə yumşalır və ona xələt verilməsini əmr edir [8, IV, s.123-124].

İsmayıl ibn Yəsarın ikinci mədhiyyəsi isə onun qocalıq illərinə aiddir. Şair bu şeirini xəlifə II Vəlid ibn Yezidin (743-744) qardaşı Qəmrə həsr etmişdir. Mədhiyyə xəlifənin qardaşı üçün yazılsa da, şair ondan öz dostu kimi söhbət açır [8, IV, s.125].

İsmayıl ibn Yəsar Musa Şəhəvata nisbətən daha mürəkkəb və zəngin bir yaradıcılıq yolu keçmişdir. Siyasi şeirin mükəmməl nümunələrini yaradan İsmayıl ibn Yəsar əsarət altına alınmış xalqların oyanmasında, öz azadlıqları uğrunda mübarizəyə qalxmasında böyük rol oynamışdır.

c) Əbul-Abbas əl-Əma

Əbul-Abbas əl-Əma Bəni Leys qəbiləsinin, bir rəvayətə görə isə Cəzimə ibn Əli ibn əd-Deyl ibn Bəkr Əbd Mənat qəbiləsinin məvlası olmuşdur. Əli əl-Mədaini (752-840) və Əbu Abdullah Məhəmməd əl-Vaqidi (747-822) kimi etibarlı mənbə sahiblərinə istinad edən Əbul Fərəc ikinci rəvayətin düzgün olduğunu qeyd edir [8, IV, s.59].

Saib ibn Fərrux Əbul-Abbas əl-Əmanın anadan olma tarixi və yeri dəqiq məlum deyil. İbn Quteybə Əbul-Yəqzana əsaslanaraq, Əbul-Abbası Mədinə şairləri sırasına daxil etsə də [9, s.480-481], bu, həqiqətə uyğun deyil. Çünki şair ömrünün əsas hissəsini Məkkədə keçirmişdir [8, XV, s.62]. Ömər Fərrux Əbul-Abbasın Mədinədə anadan olduğunu göstərməklə yanaşı, onu Məkkə şairləri sırasına daxil etmişdir [10, s.65].

İbn Quteybə, Zəbihullah Səfa, Əhməd Əmin, Ömər Fərrux və Azərbaycan alimi Məhəmmədəli Tərbiyət Əbul-Abbasın nəslinin Azərbaycandan gəldiyini etiraf edir [10, s.65].

Abdullah ibn Zübeyr Hicazı tutduqdan sonra Əməvilərin tərəfdarı olan Əbul-Abbasa Məkkədən Taifə sürgün etmişdir [8, XV, s.62]. Əbul Fərəc əl-İsfəhaninin məlumatına görə Əbul-Abbas xəlifə Mənsurun (754-775) xilafəti dövründə vəfat etmişdir [8, XV, s.60].

Əbul-Abbas elmi fəaliyyətinə görə Musa Şəhəvat və İsmayıl ibn Yəsardan fərqlənirdi. İsmayıl ibn Yəsar Əməvi siyasətinə qarşı çıxırdı. Musa Şəhəvat isə din xadimlərini və qaziləri tənqid edirdi. Əbul-Abbas onlardan fərqli olaraq, əməvilərin düşmənlərinə qarşı mübarizə aparırdı.

Əməvilər tərəfindən böyük ehtiram görən Əbul-Abbas, Bəni-Umeyyənin tanınmış, bütün varlığı ilə əməvilərə bağlı olan şairlərindən biri olmuşdur [8, XV, s.59]. Məkkədə yaşayan şairə, əməvi xəlifələri pul və hədiyyələr göndərərək yardım edirdilər.

Məkkə ziyarətində şair və natiqlərlə görüşən xəlifə Əbdülməlik ibn Mərvan, Əbul-Abbas əl-Əmani görən kimi belə əmr etmişdi: “Burada olan hər bir Bəni-Umeyyə üzvündən, onların tərəfdarlarından və məvalilərindən, habelə burada oturan əyanlardan və tərəfdarlarından xahiş edirəm ki, Əbul-Abbasa xələt versinlər”. Ona verilən xələtlərin çoxluğundan şair görünməz olmuşdu. Sonda xəlifə ona yüz min dirhəm pul da vermişdi” [8, s.62-63; 10, s.67].

Əməvilərin sadıq tərəfdarı olan Əbul-Abbas bu sülaləni Abbasi xəlifəsi Əbu Cəfər Mənsurun yanında da tərifləməkdən çəkinməmişdir. Xəlifə Mənsur ondan sonuncu əməvi xəlifəsi II Mərvanın (744-749) ona nə qədər bəxşiş verdiyini soruşduqda, şair qürurla demişdir: “O qədər pul verdi ki, ondan sonra heç kimə ağız açmayım” [8, XV, s.61].

Əbul-Abbas əl-Əma istər yaradıcılığı, istərsə də şəxsi həyatı baxımından fərqli biri olmuşdur. Əməvilərin siyasətini dəstəkləyən İsmayıl ibn Yəsar və Musa Şəhəvat kimi həmvətənləri ilə birlikdə ərəbdilli poeziyanı zənginləşdirdiyi kimi, ictimai və siyasi həyata da fəal müdaxilə etmiş, dövrünün nüfuzlu şairləri arasında öz yerini tutmuşdur. Əbul-Abbasın yaradıcılığı ərəbdilli Azərbaycan poeziyasında orijinal xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir.

ç) Yəhya bin Malik əl-Maraği

Əbu Əyyub Yəhya bin Malik əl-Maraği hicri I əsrdə (miladi VII) yaşamış ən görkəmli və hələlik təsbit olunmuş ilk Azərbaycan hədisşünas alimidir. Görkəmli ricalşünas alim Cəmaləddin əl-Mizzi “Təhzibul-kamal” adlı əsərində onun haqqında yazır: “O, Yəhya ibn Malikdir. Ona bəzən Həbib bin Malik əl-Əzdi də deyilir. O, Səmurə bin Cündəb, Abdullah bin Abbas, Abdullah bin Əmr bin As, Əbu Hüreyrə, Cüveyriyyə bint əl-Harisdən hədislər rəvayət etmişdir. Onun özündən isə Əl-Əcli, Sabit əl-Bənai, Əbul-Vasil Əbdülhəmid bin Vasil, Qətadə bin Diamə, Əbu İmran Əl-Cuni rəvayət etmişlər. O, Həccac ibn Yusifin (694-714) hakimiyyəti zamanı vəfat etmişdir. Tirmizidən başqa əksər hədisşünaslar ondan hədis nəql etmişlər” [2, XXXI, s.511].

Onun haqqında Əllamə Cəmaləddin əl-Hümeiri “Ən-Nəsibə” əsərində yazır: “Əl-Maraği Azərbaycana məxsus məntəqə olan Marağadandır” [3, I, s.586].

d) Hüseyin əl-Bərzəi

IX əsrin görkəmli Azərbaycan alimlərindən biri Hüseyin əl-Bərzəidir. Onun doğum tarixi dəqiq bilinməsə də, vəfat tarixi haqqında mənbələrdə məlumatlar vardır. Ərəbdilli müəlliflərdən olan Xətib əl-Bağdadi “Tarixi-Bağdad” əsərində onun vəfat tarixini miladi 854, Zəhəbi isə “Tarixul-İslam” əsərində 894-cü il göstərmişdir [19, XXV, s.189]. Lakin Zəhəbinin göstərdiyi tarix çox zəif hesab olunur. Çünki, əl-Bərzəi 894-cü ildə vəfat edən İbn Əbi Dünyanın müəllimi olmuşdur.

Əl-Bərzəi “Əl-Fərəc bəd əş-şiddə”, “Kitab istinail-məruf”, “Əl-Mənamat”, “Zəmmul-məlahi”, “Kitab məqaiduş-şeytan”, “Kitabul-uqubat” və digər əsərlərin müəllifidir.

e) Əbu Məhəmməd ət-Tiflisi

Orta əsr Azərbaycan alimlərindən biri də Əbu Məhəmməd ət-Tiflisidir. Onun VIII əsrin sonları və IX əsrin əvvəllərində yaşadığı ehtimal olunur. Bəzi alimlər onun İmam Rzanın səhabələrindən olduğunu, lakin hədis elmində məchul ravi kimi tanındığını qeyd etmişlər. Buna baxmayaraq, görkəmli rical alimi əl-Bərqi onu İmam Kazimin səhabələrindən saymışdır.

Əbu Məhəmməd ət-Tiflisi İmam Rzadan hədislər nəql etmişdir. Onun bu hədislərini Şeyx Tusi “Təhzibul-əhkam” və “əl-İstibsar” əsərlərində nəql etmişdir [5, I, hədis №286; 6, I, hədis №330]. Bundan başqa, digər görkəmli hədis alimi Şeyx Səduq “əl-Fəqih” əsərində onun İmam Rzadan nəql etdiyi hədisi qeyd etmişdir [14, III, hədis № 1390].

ə) Əbu Bəkr Əhməd ibn Harun əl-Bərdici

Orta əsr azərbaycanlı alimlərdən biri də Əhməd ibn Harun əl-Bərdici əl-Bərzəidir. Onun ehtimalən hicri 230-cu (m.845) ildə doğulduğu və 301-ci (m.914) ildə vəfat etdiyi bildirilir. O, elm öyrənmək üçün Bağdadda məskunlaşmış və burada hədisşünaslıqla yanaşı, digər islam elmləri sahəsində faydalı əsərlər yazmış, hədisşünaslığın mühüm sahəsi olan rical (hədis rəvayətləri) elmi ilə məşğul olmuşdur. Onun yazdığı əsərlərdən “Təbəqatul-əsmal-müfrədə minəs-səhabə vət-tabeun və əshabil-hədis” və Cuz fi mən rəva anin-Nəbi min əs-səhabə fil-kəbair” xüsusi önəm kəsb edir. Qeyd edilən əsərlər günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Onun “Təbəqatul-əsmal” əsəri 1987-ci ildə Dəməşqdə nəşr edilmişdir.

Curcani Dəraqutnidən onun haqqında soruşduqda belə cavab vermişdir: “O, güvənİLƏN və əmanətdar biridir” [18, XIV, s.123].

Dövrünün görkəmli alimlərindən olan Əhməd Bərdici hədis elmində etibarlı bir ravi kimi tanınmışdır. Onun həyatı və yaradıcılığı haqqında Yaqut

əl-Həməvinin “Möcəmul-buldan” [15, I, s.378], Zəhəbinin “Siyaru aləmun-nübəla” [18, s.122) əsərində məlumat verilir.

f) Məhəmməd ibn Musa əl-Mərəndi əl-Azərbaycani

Orta əsr azərbaycanlı alimlərdən biri də Məhəmməd ibn Musa əl-Mərəndi olmuşdur. Doğum tarixi dəqiq bilinməsə də, Mərənddə dünyaya gəldiyi və Səmərqənddə yaşadığı məlumdur. Mənbələrə görə, o, Səmərqənddə yaşadığı müddətcə hədis nəql etmiş və xeyli tələbə yetişdirmişdir. Onun müəllimləri arasında Əli ibn Məhəmməd ibn Hatim ibn Dinar əl-Qəumisini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Tələbələri və ondan hədis nəql edənlər içində isə Həsən bin Məhəmməd bin Səhl əl-Farsini qeyd etmək olar.

Məhəmməd ibn Musanın ölüm tarixi təqribən miladi 937-ci illərə (h. 325) təsadüf edir. Görkəmli alimlərdən olan Səmani “Kitabul-ənsab” əsərində onun 940-cı illərdə vəfat etdiyini yazır [13, IV, s.253-254].

g) Yusif ibn Qasim əl-Miyanəci

Orta əsr azərbaycanlı alimlərdən olan Yusif ibn Qasim əl-Miyanəci 895-ci ildə Miyanədə anadan olmuşdur. Bir çox alimlərdən islami elmləri, xüsusilə, hədis elmini öyrənmişdir. O, Fəzl ibn Xubbab əl-Cumahi, Məhəmməd ibn Abdullah əs-Səmərqəndi, Əbu Yəla əl-Mousuli, Zəkəriyyə bin Yəhya əs-Saci, Məhəmməd ibn İshaq əs-Sərrac kimi ustadlardan hədis rəvayət etmişdir. Onun özündən isə Əbu Məsud Saleh bin Əhməd əl-Miyanəci, Əbulhəsən Məhəmməd bin Ofv əd-Diməşqi, Əbu Süleyman ər-Razi və digərləri rəvayət etmişlər.

Ubeydilərin (910-1171) hakimiyyəti dövründə Dəməşqin qazısı olan Əbu Yusif Miyanəci 985-ci ildə doxsan yaşında vəfat etmişdir. Onun “Amal fil-hədis” əsəri dövrümüzədək gəlib çatmışdır.

ğ) Əbu Məhəmməd Cəfər ibn Məhəmməd ibn Haris əl-Maraği

Dövrünün tanınmış alimlərindən olan Əbu Məhəmməd Cəfər ibn Məhəmməd ibn Haris Maraği hədis dinləmək məqsədi ilə Bağdad, Nişapur, Bəsrə, Kufə, Hələb, Mosul və Məkkə şəhərlərinə səyahət etmişdir. Bağdadda Əbu Bəkr Cəfər ibn Məhəmməd əl-Fərabî, Abdulah ibn Məhəmməd ibn Naciyyə, Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Yəhya əl-Mərvəzidən, Bəsrədə Əbu Xəlifə əl-Qazi, Zəkəriyyə ibn Yəhya əs-Sacidən, Kufədə Abdullah ibn Səvvad əl-Haşimidən, Əhvazda Abdullah ibn Əhməd əl-Cəvaliqidən, Məkkədə Müfəzzəl ibn Quteybədən, Mosulda Əbu Yəla Əhməd ibn Əli əl-Məvsilidən, Hələbdə Əbul-Həsən Əli Əbdülhəmid əl-Qəzairidən hədis dinləmişdi. Hafiz Əbu Əli, hafiz Əbu Abdullah əl-Hakim, Əbdürrəhman ibn Məhəmməd əs-Sərrac, hakim Əbu Əhməd ibn Məhəmməd və s. kimi tanınmış hədis rəvayətləri də ondan hədis dinləmişlər. Əbu Məhəmməd Cəfər ibn Məhəmməd ibn Haris Maraği 967-ci ildə vəfat etmişdir [4, s.157].

h) Əbu Bəkr Əhməd ibn Harun ibn Ruh Bərdici

845-ci ildə Bağdadda anadan olan Əbu Bəkr Əhməd ibn Harun 914-cü ildə də Bağdadda vəfat etmişdir [17, s.746-747]. Hədis dinləmək üçün Beyrut,

Hələb, Homs, Dəməşq, Qahirə, Hərran, Kufə kimi məşhur İslam şəhərlərinə səfər edən Əbu Bəkr Əhməd Bərdici, bu şəhərlərdə Abbas ibn Vəlid əl-Uzri, Süleyman ibn Bəhr, Nəsr ibn Əli əl-Cəhzəmi, Əbu Zurə ər-Razi kimi mühəddislərdən hədis dinləmişdir. Nişapurda yaşadığı dövrlərdə Məhəmməd ibn Yəhya əz-Zihlinin tələbəsi olmuşdur. Sonralar Bağdadda məskunlaşan Əbu Bəkr Əhməd hədis elminin tədrisi ilə məşğul olmuşdur. Onun hədis elminə dair yazdığı “Təbəqatul-əsmail-mufrədə minəs-Səhabə vət-tabiin” və “Cuz fi hə min Rəvayə anin-Nəbi min əs-Səhabə fil-Kəbair” adlı əsərləri məşhurdur. Birinci əsəri 1987 və 1990-cı illərdə Dəməşqdə, ikinci əsəri isə 2005-ci ildə Riyadda Məhəmməd ibn Türk ət-Türki tərəfindən nəşr olunmuşdur [4, s.85-86].

x) Əbul-Həsən Əli ibn Sirri Səqr ibn Həmməd Varsani

Əbul-Həsən Əli Varsani bir müddət Qəzvində təhsil almış, burada Əbu Hatim əs-Sicistani, Əbu Əli ət-Tusi kimi alimlərdən hədis dinləmişdir. İbn Bilal və İbn Bərkan kimi tanınmış mühəddislər Əbul-Həsən Əli Varsanidən hədis dinləmişlər [16, V, s.371]. Həyatı haqqında geniş məlumat olmayan alim VIII-X əsrlər arasında yaşamışdır.

Ərəbdilli müəlliflərdən olan əl-Bəlazuri “Fütuhul-buldan” əsərində “əl-Varsani” nisbəli bir şəxsin xəlifə Əbu Cəfər Məsür Dəvaniqinin (754-775) qızı Ummi Cəfər Zübeydinin məvlası olduğunu qeyd etmişdir. Əsərin nəşiri Abdullah Ənis ət-Təbba “əl-Varsani” nisbəli bu şəxsin Əbul-Həsən Əli ibn Sirri olduğunu qeyd etmişdir [1, s.461; 4, s.358].

1) Hüseyin ibn İbrahim Dərbəndi

Yaşadığı dövr VII-IX əsrləri əhatə edən Hüseyin ibn İbrahim təbəi-tabiundan olan ravilərdəndir. Hafiz Əbu Ubeydə Hümeyd ət-Təvil əl-Bəsridən (688-760) hədis dinləmişdir. Əbu Ubeydə Hümeyd isə Peyğəmbərin (s) səhabələrindən olan Ənəs ibn Maliklə görüşüb ondan hədis dinləmişdir. O, Dərbənddə hədis elminin tədrisi ilə məşğul olmuş, İsa ibn Məhəmməd əl-Bağdadi ondan hədis dinləmişdir [11, I, s.164; 4, s.96].

i) Qazi Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Xüzeymə Varsani

Dövrünün tanınmış alimlərindən olan Əbu Bəkr Məhəmməd Varsan şəhərinin qazisi olmuşdur. Əbu Zərr Məhəmməd ibn Yusif ibn Məhəmməddən hədis elminin sirlərini öyrənmişdir. Əhməd ibn Əli ibn Lal Əbu Bəkr Məhəmməd isə Varsanidən hədis elmini öyrənməklə yanaşı, ondan hədis nəql etmişdir [13, IV, s.467]. Əhməd ibn Əli ibn Lal azərbaycanlı hədis hafizi Əbul-Qasim Həfs ibn Ömər Ərdəbilinin də tələbəsi olmuşdur [17, s.850-851]. Əbul-Qasim Həfs ibn Ömər Ərdəbili də 950-ci ildə vəfat etmişdir. Əbul-Qasim Həfs ibn Ömər Əbu Bəkr Məhəmməd Varsaninin müasiri olduğunu nəzərə alaraq, alimin IX-X əsrlərdə yaşadığını söyləyə bilərik.

j) Hafiz Əbul-Qasim Səd ibn Əli ibn Məhəmməd Zəncani

990-cı ildə Zəncanda dünyaya gələn alim Məkkədə məskunlaşıb bu şəhərdə yaşamışdır. Daha çox Şeyxül-Həram adı ilə tanınır. Hədis elminin

sirlərini öyrənmək üçün bir çox ölkələrə səyahət etmişdir. Zəncanda Məhəmməd ibn Əbu Ubeyddən, Misirdə Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Nəzif əl-Fərradan, Qəzzədə Əli ibn Səlamədən, Dəməşqdə Əbdürrəhman ibn Yasir əl-Cəvbəri və Əbul-Qasim ibn Tubeyyizdən hədis dinləmişdi. Əbul-Müzəffər Mənsur ibn Əbdülcabbar əs-Səmani, Əbu Bəkr əl-Xətib, Məkki ibn Əbdüs-səlam ər-Rumeyli, Hibətullah ibn Faxir, Əbul-Fəzl Məhəmməd ibn Tahir əl-Məqdisi, Əbu Cəfər Həmədani kimi alimlər ondan hədis dinləmiş və nəql etmişlər. Şeyxül-Həram Əbul-Qasim Səd ibn Əli ibn Məhəmməd Zəncani 1078-ci ildə Məkkədə vəfat etmişdir [12, II, s.328-329].

k) Əbdüləziz ibn Həsən əl-Bərdəi

Bir çox müsəlman şəhərlərinə səyahət edən Əbdüləziz əl-Bərdəi, Dəməşqdə Məhəmməd ibn əl-Abbas ibn əd-Dərafəsdan, Misirdə Məhəmməd ibn Əhməd Əbu Yaqub İshaq ibn İbrahim əl-Bağdadi əl-Mancanikidən, Mosulda isə Əhməd ibn Ömər əl-Mavsilidən hədis dinləmişdir. “Hədis səyyahı” adı ilə tanınan alim sonralar təhsilini davam etdirmək üçün Nişapura getmişdir. Əbdüləziz 930-ci ildə Rabata gedərək orada hədis elmindən dərs deməyə başlamışdır. Bir müddət sonra o, Nissaya köçmüş və 936-cı ildə vəfat etmişdir [15, I, s.380-381].

q) Məkki ibn Əhməd Sədəveyh əl-Bərdəi

Dəməşq, Trablis, Bağdad və Misir kimi şəhərlərdə olan Məkki əl-Bərdəi məşhur alimlərdən elm öyrənmişdir. O, Dəməşqdə Əhməd bin Umeyr, Məhəmməd ibn Yusif əl-Həravi, Trablisda Əbdülqasim Abdullah ibn əl-Həsən Bəzzaz, Bağdadda Əbulqasim əl-Bağavi və başqalarından dərs almışdır.

941-ci ildə Nişapura gələn alim, iyirmi il burada qaldıqdan sonra Orta Asiyaya getmişdir. Əl-Bərdəi Səmərqənddə hədisdən dərs vermişdir. Əbu Səid əs-Səmani yazır ki, əl-Bərdəi “insanı heyətləndirəcək dərəcədə əsər yazmışdır”. Əsərləri haqqında mənbələrdə başqa bir məlumat yoxdur. Məkki əl-Bərdəi 965-ci ildə Şamda vəfat etmişdir [7, s.216].

Beləliklə, mənbələrdən xeyli məlumat toplayaraq, yuxarıdakı siyahını tərtib etdik. Azərbaycanlı alimlərdən ibarət olan bu siyahı tam olmasa da, bu siyahıdan Azərbaycanın elm tarixinin öyrənilməsi üçün müəyyən əhəmiyyətli nəticələr əldə etmək olar. Bu siyahı Azərbaycanda erkən xilafət dövründə elmin inkişafı barəsində müəyyən təsəvvür yaradır. Siyahıdan aydın olur ki, azərbaycanlı alimlərin islam elmində böyük uğurları olmuşdur. Həmçinin, bu siyahı Azərbaycan ilə xilafətin digər bölgələri arasında yaranmış elmi-mədəni əlaqələrin tarixinin öyrənilməsi üçün də yararlıdır. Onların yaradıcılığı sübut edir ki, Azərbaycan xalqının həmin dövrdəki bədii təfəkkürü digər müsəlman xalqlarının mədəni səviyyəsindən heç də geri qalmamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəlazuri. Əhməd ibn Yəhya. Fütuhul-buldan (thq: Abdullah Ənis Təbba), Beyrut-Lübnan, h.1407/m.1987.
2. Cəmaləddin əl-Mizzi. Təhzibul-kamal fi əsmair-rical. XXXI cild. Beyrut. 1403/1983.
3. Cəmaləddin əl-Hümeiri. Ən-nəsibə. Beyrut-1979.
4. Elnur Nəsirov. Orta əsrlərdə yaşamış azərbaycanlı alimlər. Bakı: 2011.
5. Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Həsən ət-Tusi, Təhzibul-əhkam, Tehran nəşri.
6. Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Həsən ət-Tusi, əl-İstibsar, Beyrut nəşri.
7. Əliyeva N. Azərbaycan Həməvinin əsərlərində Bakı : Çarşıoğlu, 1999.
8. Əl-İsfəhani. Əbul-Fərəc. Kitab əl-Əğani. Beyrut-1955.
9. İbn Quteybə Dinəvəri. Əbu Məhəmməd Abdullah bin Müslim. Kitabuş-şiir vəş-şüəra. I və II cildlər. Beyrut-1964. 680 s.
10. Mahmudov M.R. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər (VII-XII əsrlər), Şərq-Qərb, Bakı-2006. 192 s.
11. Səmani, Əbu Səid Əbdülkərim ibn Məhəmməd, Kitabul-ənsab, nəşr dərul-canan, C. I, Beyrut, h.1408/m.1988.
12. Səmani. Əbu Səid Əbdülkərim ibn Məhəmməd, Kitabul-ənsab, nəşr dərul-canan, C. II, Beyrut, h.1408/m.1988.
13. Səmani. Əbu Səid Əbdülkərim ibn Məhəmməd, Kitabul-ənsab, nəşr dərul-canan, C. IV, Beyrut, h.1408/m.1988.
14. Şeyx Səduq. Məhəmməd ibn Əli Hüseyin ibn Musa ibn Babuveyh. əl-Fəqih. C. III. Qum 1216.
15. Yaqut əl-Həməvi. Şihabəddin Əbu Abdullah. Möcəmul-buldan, C. I, Beyrut-1397/1977.
16. Yaqut əl-Həməvi. Şihabəddin Əbu Abdullah. Möcəmul-buldan, C.V. Beyrut-1397/1977.
17. Zəhəbi. Şəmsəddin Əbu Abdullah Məhəmməd bin Əhməd. Kitab Təzkirətul-Huffaz, Beyrut.
18. Zəhəbi. Şəmsəddin Əbu Abdullah Məhəmməd bin Əhməd. Siyəru aləmun-nübəla. C.XIV. Təhqiq: Xeyri Səid. 1417/1996.
19. Zəhəbi. Şəmsəddin Əbu Abdullah Məhəmməd bin Əhməd. Tarixul-İslam, Beyrut-1992.